

ЗАРОДЖЕННЯ ПЕРЕДУМОВ РОЗВИТКУ ТУРИЗМУ У ВЕЛИКІЙ БРИТАНІЇ У XVIII ст.

І. ЛЕБЕДЄВА

Київський національний лінгвістичний університет

Анотація

У статті розглядається XVIII століття у Великій Британії в контексті створення передумов для становлення організованого туризму.

Ключові слова: Велика Британія, XVIII століття, історія туризму.

Аннотация

В статье рассматривается XVIII век в Великобритании в контексте создания предпосылок для становления организованного туризма.

Ключевые слова: Великобритания, XVIII век, история туризма.

Summary

The article analyzes the 18th century of Great Britain within the prerequisite making for the organized tourism.

Key words: Great Britain, the 18th century, the History of Tourism.

Подорожі є невід’ємною складовою історії людства. У первісну добу вони були пов’язані з міграційними та колонізаційними процесами, а з цивілізаційним розвитком вони набули також торговельного, військового, дипломатичного, релігійного характеру тощо. Об’єднавчим чинником подорожей до XIX століття була їхня недосяжність для широкого загалу, відсутність мотивації та можливостей для масового туризму. Дослідники історії туризму період до 1841 р. характеризують як початковий етап розвитку туризму.

Становлення туризму як галузі суспільного життя розпочалося після того, як у Великій Британії баптистський проповідник Томас Кук (1808–1892) організував поїздку 570 осіб шойно відкритою залізницею з Лейстера у Лафборо на з’їзд місцевої асоціації непитущих. Набір послуг в один шилінг складала власне вартість поїздки, а також чай із сандвічами¹. Відтоді 5 липня 1841 р. вважається днем народження організованого туризму.

Учені, які займаються проблематикою історії туризму, сходяться на тому, що головним чинником переходу від різноманітних стихійних подорожей до організованого туризму було створення транспорту на паровій тязі (паротягу та пароплаву) в ході промислової революції. Але були й інші чинники, які також сприяли цьому якісному стрибку – соціальні, культурні, ментальні. Вони склалися у XVIII столітті передусім у Великій Британії, тому не дивно, що вона є батьківщиною організованого туризму. Мета цієї статті полягає у тому, щоб розглянути георгіанську добу з точки зору зародження передумов для становлення туризму як масового соціального явища.

XVIII століття в історії Великої Британії називають «класичним періодом» або «золотою добою»². Таким чином підкреслюється його відмінність від попереднього, XVII століття, в якому Англія пережила криваві події Англійської буржуазної революції 1640–1660 рр. і державний переворот 1688–1689 рр., названий самими британцями «Славною революцією». З іншого боку, XIX століття в історії Сполученого Королівства пройшло під знаком гострої соціальної боротьби – за розширення виборчого права, реформу виборчих округів, соціальне законодавство, поліпшення умов праці та ін.

Британське XVIII століття, яке також називають ганноверською чи георгіанською добою, не принесло королівству значних соціальних потрясінь і катаклізмів. Відомий дослідник

соціальної історії Англії Джордж Маколей Тревельян характеризує цей період як спокійний і неноваторський, втім, додає: «Така доба не прагне до прогресу, хоча насправді вона може бути прогресуючою»³.

Справді, під зовнішнім «спокоєм» доби Просвітництва у Великій Британії відбувалися надзвичайно важливі процеси, які сприяли якісним змінам не лише в англійській, але і в європейській історії. Дві англійські революції призвели до встановлення конституційної монархії як форми державного правління. У XVIII столітті відбувалась «апробація» нового режиму, його оформлення, викристалізовувалися основні його ознаки. Прихід до влади Вільгельма II Оранського (1689–1702) на підставі рішення парламенту спонукав до того, що король був змушений шукати компромісу з палатою громад, наслідком чого стала нова практика – формування кабінету міністрів з членів партії, що перемогла на останніх парламентських виборах.

За правління наступних монархів – Анни (1702–1714), Георга I (1714–1727) і Георга II (1727–1760) – центр прийняття рішень у державі остаточно перемістився до палати громад, що стало без перебільшення «одним з дійсно безцінних політичних переваг нової системи»⁴. Третій король Ганноверської династії Георг III (1760–1820) зробив відчайдушну спробу повернути втрачені повноваження, але під час гострої політичної кризи була збережена підзвітність уряду палаті громад. Таким чином, у георгіанську добу у Великій Британії остаточно ствердилася конституційна парламентська монархія.

Нові політичні реалії передусім були вигідні буржуазії. Вона позбавлялася дріб'язкових обмежень, монополій, численних регламентацій, які накладала на підприємницьку діяльність феодальна економіка. Це, у свою чергу, дало суттєвий поштовх приватній ініціативі, що було вихідною позицією для сутнісних змін в економіці.

Як наслідок, в останній третині XVIII століття у Великій Британії розпочався промисловий переворот, який згодом охопив й інші європейські країни. Він спричинив радикальні зміни не лише в економіці, але й у структурі буржуазного суспільства, покликав до життя нові класи, обумовив нові тенденції в усіх сферах суспільного життя. Одним з його наслідків, хоча й віддаленим у часі, було виникнення туризму як різновиду бізнес-діяльності.

Передусім необхідним фактором для того, щоб з'явився туризм як соціальне явище у сучасному розумінні цього терміна, є наявність розгалуженої мережі шляхів сполучення. Велика Британія у цій галузі посідала лідируючі позиції серед інших європейських держав.

У XVIII столітті в Англії швидкими темпами розвивалися одночасно дві транспортні системи – шосейні дороги та мережа водних шляхів з використанням річок, системи каналів та каботажних маршрутів. Першою до цього часу опікувалися місцеві приходи, повз які ці шляхи проходили, підтримуючи їх на кошти місцевих мешканців. Належного фінансування завжди бракувало, і дорогами можливо було пересуватися лише за сприятливої погоди. Подорожі займали багато часу і були вкрай некомфортними. Наприклад, щоб добратися до столиці з Йорку чи Манчестера, необхідно було витратити не менше трьох діб⁵.

Нова економіка знайшла вихід з цієї ситуації за рахунок будівництва платних шляхів. Це давало можливість акумулювати кошти як для підтримання доріг у належному технічному стані, так і для спорудження нових. Крім того, винайдення твердого дорожнього покриття ліквідувало залежність подорожей і від погодних умов, і від пори року. За декілька десятиліть у Великій Британії була створена загальнодержавна система платних шляхів, що дало можливість значно збільшити пасажиропотік і скоротити час подорожі. Відтепер з північних англійських графств до Лондона можна було дістатися за добу, з Единбурга – за півтори доби⁶.

Це спричинило не тільки економічні, але й суттєві соціальні зміни, зокрема, вплинуло на мобільність суспільства. Було покинено із патріархальним способом життя, характерним для феодальних часів, коли з покоління у покоління мешканці не полишали свого селища та його околиць, а подорожі за межі графства ще не стали необхідними.

Яскравий опис нової ситуації залишив один із засновників «нової агрономії», відомий фермер-підприсмець Артур Юнг. У праці «Листи фермера до англійського народу» (1767) він писав: «Шукати недоліки у хороших дорогах здається парадоксом і абсурдом, але без сумніву, можливість більш швидких подорожей спустошує королівство. Молоді чоловіки і жінки у сільській місцевості дивляться на Лондон як на свою останню надію. Вони наймаються на роботу на селі лише для того, щоб зібрати достатньо коштів для поїздки у Лондон, що було не такою вже легкою справою, коли поштова карета відстань у 100 миль проповзала за чотири або п'ять днів. Платня за проїзд й подорожні витрати були зависокими. А тепер! Сільський юнак за 100 миль від Лондона стрибає на козли карети зранку і за 8 чи 10 шилінгів до ночі прибуває у місто... у зв'язку з тим, що рух став більш зручним, кількість тих, хто побував у Лондоні, зросла у десять разів...»⁷.

На початок XIX століття Сполучене Королівство Великої Британії та Ірландії мало розвинену транспортну інфраструктуру, яка давала можливість подорожувати будь-якої пори року чи за будь-якої погоди.

На другу половину XVIII століття припадає швидка розбудова системи англійських каналів. Ініціатором у цій справі став Френсіс Егертон, третій герцог Бріджуотер (1736–1803), який за свою діяльність отримав прізвисько «Герцог каналу». Володіючи вугільними шахтами на півночі Англії, герцог намагався здешевити й пришвидшити транспортування вугілля споживачам у Манчестер і Ліверпуль.

У 1760-х рр. з цією метою він разом з інженером Джеймсом Бріндлі (1716–1772) розпочав роботи з будівництва системи каналів. Завдяки зусиллям цього тандему був побудований Манчестерсько-Ліверпульський канал. Згодом вигідність водних шляхів сполучення для промислового розвитку стала зрозумілою й іншим підприємцям і у королівстві виникла ціла низка компаній для їхнього спорудження.

Наприкінці століття в Англії за допомогою каналів усі найважливіші судноплавні річки були з'єднані в єдину транспортну мережу. Крім того, розвиток інженерної справи зробив можливим спорудження тунелів у горах і мостів над річками, зокрема був побудований перший у світі залізний міст через річку Северн. Центральні промислові райони Англії з'єдналися з морськими портами⁸.

Подорожування каналами було достатньо дешевим, але повільним. Через різницю у швидкості пересування канали не стали дієвою альтернативою сухопутним шляхам, але сприяли новим тенденціям – популяризації відпочинку на воді. Загалом завдяки розвитку інфраструктури у Сполученому Королівстві на момент побудови першої залізниці (1825) для англійського суспільства стало цілком природним вирушати під час дозвілля у недалекі подорожі.

Для виникнення організованого туризму, крім «транспортної революції», інших технічних і технологічних аспектів, не менш важливим є соціальний аспект. Адже головною метою використання верстатів і парових машин, впровадження нових технологій, будівництва шляхів і каналів було прагнення підприємців збільшити власні капітали. Виникнення туристичного бізнесу стало певною мірою побічним продуктом цього процесу. Жодні технічні винаходи та нововведення не сприяли б появі масового туризму, якщо не з'явилася б суспільна група, яка була готова споживати нові послуги – люди, не пов'язані з сільськогосподарською працею, особисто вільні, які мають час для себе. Адже бажання подорожувати не належить до основних життєвих потреб людини. З цього погляду, британське XVIII століття також є важливим періодом.

Промисловий переворот останньої третини XVIII століття знаменував собою кінець доіндустріального суспільства, і Велика Британія стала першою країною, яка ступила на цей шлях. Серед інших факторів, які обумовили цей процес, було завершення аграрної революції.

Це потягло за собою серйозні структурні зміни в англійському суспільстві. Політика огорожування (ліквідації общинного землеволодіння), яка особливо посилилася в Англії з розвитком мануфактурного виробництва за доби Тюдорів, мала наслідком масове обезземелення селянства. Феодальна економіка не могла забезпечити роботою всіх селян, що втратили свою землю, і XVI століття пройшло у королівстві під знаком безуспішної боротьби із жебрацтвом.

У XVIII столітті наявність великої маси вільних робочих рук стало одним з основних факторів створення фабрично-заводської промисловості. Велика Британія швидко перетворювалася на індустріальну державу. У 1801 р у Великій Британії було проведено перший офіційний перепис населення. Він зафіксував, що на початку XIX століття в Англії проживало 8,3 млн. осіб, у Шотландії – 1,63 млн., в Уельсі – 587 тис., в Ірландії – 5,22 млн. Перепис виявив важливі зміни у структурі населення – швидку урбанізацію. Велика Британія першою серед європейських держав перетворилася на країну городян: за переписом, мешканці міст становили більше половини усіх британців, причому у великих містах мешкало близько 30%, у тому числі в Лондоні – 1,1 млн. (третина усього міського населення Британії)⁹.

Урбанізаційні процеси призвели до змін у структурі британського суспільства. У ганноверську добу остаточно оформилася нова соціальна група, яку автори «The Oxford History of Britain» («Оксфордської історії Великої Британії») назвали «численним, багатим та амбіційним середнім станом», відносячи до нього дрібну та середню буржуазію та людей вільних професій (юристів, лікарів, митців): «Найчастіше вони досягали успіху власними силами та завдяки енергійному використанню власних талантів. Вони були справжніми «капіталістами» у тому розумінні, що вкладали свою працю і свої прибутки у підприємницьку діяльність, комерційну або професійну. Усі вони разом володіли, керували найбільш динамічними сегментами економіки або контролювали їх»¹⁰.

Молода британська буржуазія справила вплив на всі аспекти життя Великої Британії – політичний, економічний, соціальний, культурний, релігійний тощо. Зокрема, вона зайняла нову для суспільства нішу дозвілля, яка до цього часу не користувалася попитом – між чітко регламентованим аристократичним відпочинком та народними розвагами.

Представники «середнього стану» мали певні культурні потреби, кошти для їх задоволення, час, який могли витратити для себе, а також характеризувалися соціальною мобільністю. У побуті, одязі, звичках вони намагалися копіювати аристократію, хоча не належали до цієї верстви. Це стосувалося і дозвілля – буржуа із своїми родинами почали вирушати у місця, де звикло відпочивати дворянство. Тому одночасно із оформленням нової соціальної групи розпочався швидкий розвиток англійських курортів.

Найвідомішим серед них був Бат у графстві Сомерсет. Це старовинне місто було з римських часів відоме в Англії завдяки термальним джерелам, які мали лікувальний ефект. У XVIII столітті відвідувати Бат стає модним спочатку серед аристократії, а невдовзі за дворянством у Бат вирушає й буржуазія.

Своєму перетворенню на модний курорт місто має завдячувати передусім Ричарду Нешу (1674–1761), прозваному сучасниками «красунчиком Нешем» та «батським королем». Виходець з низів, Неш приїхав у місто на початку століття, розбагатів завдяки грі у карти, придбав землі у Баті та на його околицях і поставив перед собою завдання перетворити містечко на модний курорт. Посівши посаду «міського церемоніймейстера» («майстра церемоній»), Неш більш ніж півстоліття займався благоустроєм міста. Він опікувався безпекою мешканців і гостей міста, влаштував розваги для відпочиваючих, стежив за освітленням вулиць вночі. Завдяки його зусиллям у Баті було відкрито першу галерею для пиття води, з'явилася публічна бібліотека, доступна для відпочиваючих¹¹.

Втім, своє прізвисько і популярність Неш отримав за те, що став автором своєрідного «курортного етикету», що регламентував поведінку та одяг на курорті. Завдяки його наполегливим зусиллям, у Баті було заборонено палити та лаятись у громадських місцях, носити чоботи чоловікам та фартухи жінкам, аристократи не мали права відвідувати публічні місця із шпагою, що різко зменшило кількість дуелей. Завдяки Ричарду Нешу місто стало комфортним і для жителів, і для гостей.

За переписом населення, на початку XIX століття у місті проживало 30 тис. мешканців і за цим показником це було дев'яте місто в Англії¹². Курорт став настільки популярним, що перша в історії поштова карета у 1785 році відправилася з Лондона саме у Бат¹³.

Розквіт міста Бат є яскравою ілюстрацією змін в англійському суспільстві, оскільки споживачем нових послуг була передусім зміцніла буржуазія: «...місто Бат у георгіанську добу був би лише тінню самого себе без клієнтури з середнього класу... На одного аристократа, про якого повідомлялося, що він лікується на водах чи відвідує асамблею, припадає велика кількість тих, хто платив гроші за можливість бути дотичними до світської атмосфери, створеної тут»¹⁴.

Приклад перетворення Бата на відомий бальнеологічний курорт яскравий, але не єдиний. У ганноверську добу в Англії була значна кількість міст-курортів (Танбрідж, Епсом, Далвіч, Челтнем), які пропонували рекреаційні послуги міським жителям, передусім лондонцям.

Наприкінці XVIII століття в моду входять морські курорти. Поштовхом слугувала поява у 1749 році «Трактату про використання морської води при захворюваннях гланд» лікаря Ричарда Рассела. Це одразу привернуло увагу до приморських містечок. Невдовзі поїздки на морське узбережжя стають улюбленим видом відпочинку.

Спочатку купатися у морській воді наважувалися лише чоловіки, але згодом до них долучилися й жінки. У середині століття у місті Маргіті (графство Кент) діяла «пересувна купальня Біла»: запряжена кіньми закрита купальня заїжджала прямо у море, звідки по сходах жінки могли спуститися у море¹⁵. Невдовзі виникла ціла низка приморських курортів (міста Веймут, Маргіт, Рамсгіт, Скарборо).

Особливо цей процес пришвидшився після того, як у 1785 році принц Уельський, майбутній король Георг IV (1820–1830) обрав рибацьке селище Брайтон (неподалік від Лондона) для того, щоб поселитися з Марією Фіцгерберт, на якій таємно одружився у Лондоні¹⁶.

У ганноверську добу набувають популярності й інші напрями, куди мешканці міст могли вирушити на відпочинок. Зокрема, наприкінці століття англійці почали вирушати на відпочинок в Озерний край у Камбрії. Розвивалася також курортна інфраструктура у живописному Скелястому краї (графства Дербішир і Стафордшир). Сучасні дороги з твердим покриттям сприяли поширенню на початку XIX ст. ще одного нового явища – велосипедного туризму, а лагодити проколоти велосипедні шини навчилися місцеві ковалі¹⁷.

Згодом у країні поширюється гірський туризм. Великий потенціал для його розвитку мала Шотландія, яка у 1707 р. об'єдналася з Англією у Велику Британію. У 1720–1730-х рр. головнокомандувач збройними силами Півночі Британії генерал Джордж Вейд після інспекційної подорожі на північ острова ініціював будівництво у Шотландії мережі доріг. Зроблено це було передусім з військово-стратегічними цілями – зміцнити контроль над Шотландією. Але одним з наслідків цієї діяльності стала популярність серед любителів гірського туризму шотландських гір.

До цього часу «не більше десятка англійців відвідували щорічно Шотландію заради задоволення. А серед цих небагатьох найбільш слабкі швидко поверталися через відсутність комфорту в занедбаних готелях... Що стосується гір Північної Шотландії, то ті нечисленні англійці, що по своїх власних справах відвідували коли-небудь ці глухі місця, називали їх «жахливими», «страшними», «особливо неприємними тоді, коли цвіте вереск»¹⁸. Наприкінці

XVIII століття завдяки мандрівкам у шотландські гори англійці відкрили для себе Шотландію, яка впродовж багатьох попередніх століть була для них лише далеким, небезпечним і нецивілізованим краєм¹⁹.

Отже, у XVIII столітті низка англійських міст перетворюється на курортні, а їхнє населення починає жити за рахунок послуг, що надавалися приїжджим. Це сприяло зростанню економіки цих міст та поліпшенню їхнього зовнішнього вигляду. Причому створення інфраструктури відпочинку для середнього класу здійснювалося зусиллями цього ж класу. Наприклад, у Баті одночасно з Ричардом Нешем діяв Ральф Аллен (1763–1764) – колишній дрібний поштовий чиновник, а наприкінці життя – великий підприємець, мільйонер, володар батських каменоломень, який постачав вапняк (т.зв. «сірий камінь») для розбудови міста. Завдяки зусиллям «батьків міста» Ральфа Аллена, Ричарда Неша та архітекторів Джона Вуда-старшого і Джона Вуда-молодшого у Баті були побудовані нові сучасні вулиці²⁰.

Говорячи про зародження туристичного бізнесу, варто зупинитись ще на суспільних настроях, характерних для британської буржуазії. В Англії історично склалася ситуація, за якої значна частина цього класу була т.зв. дисентерами, тобто належала не до офіційної англіканської церкви, а до інших протестантських конфесій – пуритан, методистів, баптистів, що відкололися від пуритан на початку XVII століття. Сповідування протестантської етики, яка основний акцент робить на конкретних діяннях, призвело до поширення у цьому середовищі традиції займатися благодійністю.

Для Британії XVIII–XIX століть благодійність не була винятковим явищем: суспільні діячі опікувалися системою народною освіти, пропагуванням санітарно-гігієнічних заходів серед населення, тюремною реформою, боротьбою із дитячим жебрацтвом. Різноманітні громадські асоціації, створені для поліпшення життя бідних, були важливою складовою суспільного життя держави. Однією з таких найгостріших соціальних проблем був алкоголізм англійських робітників, адже, за оцінкою сучасників, «єдиною розкішшю, яку вони могли собі дозволити, було пияцтво»²¹.

Отже, поїздка, організована баптистом і фанатичним борцем з пияцтвом Томасом Куком для пропаганди тверезого образу життя, яскраво відображає суспільні тенденції, характерні для ганноверської та вікторіанської доби. Отже, на початку XIX століття у Сполученому Королівстві Великої Британії та Ірландії склалися політичні, економічні, соціальні та технологічні передумови для зародження організованого туризму.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

- ¹ Устименко Л., Афанасьєв І. Історія туризму: Навч. посібник. – К.: Альтпрес, 2013. – С. 12, 111.
- ² Тревельян Дж.М. История Англии от Чосера до королевы Виктории. – Смоленск: Русич, 2007. – С. 369; История Великобритании / Под ред. К.О. Моргана. – М.: Весь мир, 2007. – С. 372.
- ³ Тревельян Дж.М. Указ. соч. – С. 369.
- ⁴ История Великобритании. – С. 370.
- ⁵ Там само. – С. 390.
- ⁶ Там само. – С. 445.
- ⁷ Тревельян Дж.М. Указ. соч. – С. 409.
- ⁸ Там само. – С. 412–413, 421.
- ⁹ История Великобритании. – С. 440, 441.
- ¹⁰ Там само. – С. 404, 408.
- ¹¹ Тревельян Дж.М. Указ. соч. – С. 442.
- ¹² Там само. – С. 411.

- ¹³ *Тархов Т.* Возрождение старинного Бата // Наука и жизнь. – 2004. – № 8 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.nkj.ru/archive/articles/2018/>.
- ¹⁴ История Великобритании. – С. 406.
- ¹⁵ *Тревельян Дж.М.* Указ. соч. – С. 431.
- ¹⁶ *Коути Е.* Великобритания. Страна замков, дворцов и парков. – М.: Вече, 2013 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://fictionbook.ru/static/trials/09/75/90/09759039.a4.pdf>.
- ¹⁷ *Тревельян Дж.М.* Указ. соч. – С. 501.
- ¹⁸ Там само. – С. 449.
- ¹⁹ Там само. – С. 430, 475.
- ²⁰ *Тархов Т.* Указ. соч. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.nkj.ru/archive/articles/2018/>.
- ²¹ *Тревельян Дж.М.* Указ. соч. – С. 504.